Velkei Sarolta

Életrajz

A 85 éves Velkei Sarolta asszony Munkácson él egy háromszobás bérházban az egyik fiával és annak családjával. A fiai autószerelők, saját műhelyük van. A menye orosz származású, így a magyar helyett inkább az orosz szó a domináns. A néni egy éve teljesen megvakult, és emiatt nagyon rossz kedélyállapotban van. A visszaemlékezése elég hézagos, szétszórt, és többször előfordult az is, hogy ugyanarról az eseményről más és más módon számolt be. Beszélgetésünk során többször is elmondta, hogy a halált tekintettel a jelenlegi állapotára már megváltásnak tekintené.

Apai nagymamám, Jakubovics Hani Vásárosnaményban született, Magyarországon. Az első világháború előtt vagy alatt jött Munkácsra, ide ment férjhez. Vásárosnaményben ismerkedtek meg nagypapával. A nagypapát Jakubovics Ignácnak hívták. Nem ismertem, nem élt ő már akkor. Nagymamámat csak később ismertem meg, mert Kiskunhalason, Magyarországon élt. A nagymama ott dolgozott valamilyen gyárban, nem tudom pontosan, mert nem kérdeztem tőle. Mikor visszajött, nemsokára el is vitték. Nagymamám magyarosan járt, nem olyan volt, mint egy zsidó asszony [lásd: haszid öltözék], hanem mint egy igazi magyar asszony. Nem hordott a családban senki parókát, neki sem volt. Kendőben járt, úgy, mint egy parasztasszony. Nem voltak olyan vallásosak. Nagymama rendes, jóravaló magyar néni volt. Nem is beszélt semmi más nyelven, csak magyarul. Lehet, hogy maguk közt zsidó nyelven [azaz jiddisül] is beszéltek, de velünk nem. Hani néni, úgy hívták a szomszédok a zsidó nevén.

Gottesmann Ferencnek hívták az anyai nagyapámat, őt jól ismertem. Munkácson élt, szobafestő volt. Megrendelték nála a munkát, de ő nem dolgozott, ő csak főnök volt. A nagyapámnál tanulták ki a festőszakmát a magyarok, ruténok. Kábé tíz ember dolgozott nála. Az én apám is köztük volt mint festőinas. Nem nagyon akart az anyám hozzámenni, pedig jó ember volt. Valahogy nem imponált neki, de aztán a nagyapa mégis rávette őt. Próbáld meg vele, hát megpróbálta, és hála Istennek jól jött ki. A nagyapám magyar embernek tartotta magát, nem úgy járt, mint egy vallásos zsidó. Nem is volt nagyon vallásos. Betartotta a vallást, de nem úgy, hogy verte a fejét a falba. Nem volt szakálla, pajesza. Modern ember volt, mesterember. Minden péntek este meggyújtotta a gyertyát és a bor felett imádkozott. Péntek este olyan tízen is összegyűltünk az asztalnál, rokonok, ismerősök. Az anyuka testvérei is eljöttek, a Samu és a Herman. Szombatonként kijárt a Zsarnó-hegyre, itt Munkács közelében, ott volt egy fürdő a fenyőerdőben. Tulajdonképpen az egy kis ház volt, ahol fenyőfa-hulladékokkal melegítették a gyógyvizet. Ott nem volt szabad bárkinek fürödni, mert gyógyfürdő volt, de mivel voltak ismeretségei ott, neki megengedték. Nem mehetett oda akárki, csak akit berendeltek. Ő mindig ment, minden szombaton. Az anyai nagymamám lánykori neve Brájer Sári volt. Korán meghalt, szülés közben, így nem ismertem. Nagyapa kábé ötvenéves korában újból megnősült. Nagyon jó aszony volt a második felesége, azt hiszem, hogy Helénnek hívták.

Nagyapa szintén a Zrínyi utcában lakott, velünk szemben az ötvenes szám alatt. Kis háza volt, csak két szoba és konyha, régimódi bútorral. Emlékszem a bútor barna volt. Szép volt, olyan régimódi.

Elöl volt a hálószoba és a másikban pedig a nappali. Úgy rendezték be maguknak, mert már akkor is olyan volt a helyzet, elvettek lakásokat. Az apai nagyapát szintén elvitték a lágerbe. Akkor láttam utoljára. Először őt deportálták, egy hétre rá minket is. Őt vitték megölni, minket munkára.

Jakubovics Izidornak hívták az apám, Munkácson született 1900 körül. Apámnak két testvére volt - Jakubovics Szerénke és Jakubovics Lajos. Lajos fiatalabb volt apámnál, de sajnos beteg volt, invalidus. Fiatalkorában munkabalesetet szenvedett, megsérült a keze. Egy kézzel is dolgozott olyan helyen, ahol tudott, azt hiszem, hogy a vágóhídon. Szerénke férjét Hartmann Izidornak hívták, lengyel volt. Egy szállítócégnél dolgozott mint fuvaros. Egy fiuk és egy lányuk született. A fiút Zolinak hívták és a lányt Margitkának.

Az anyám, Gottesman Mária munkácsi származású volt. Ő is 1900 körül született. Azt tudom, hogy a szüleim egyidősek voltak. Anyukámnak két testvére volt, akik elmentek Amerikába. A másik két testvére, Gottesman Samu és Gottesman Lenke Munkácson lakott. Lenke fiatalabb volt anyukámnál, itt lakott egész életében, míg el nem vitték a lágerbe. Lenkének nem volt családja, nem is ment férjhez, a nagypapával lakott. Mint fehérnemű-varrónő dolgozott. Samu nős volt, a feleségét azt hiszem, hogy Lenkének hívták. Két gyermekük született. Samu festőnek tanult ki a nagypapánál, de villanyszerelő munkát is végzett. Mikor mi adódott. Samut és a családját szintén elvitték a lágerbe, senki nem jött vissza.

Anyámnak volt még egy öccse, Gottesman Herman, aki perfekt beszélt németül és kitanult mérnök volt. Brünnben tanult [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus], Csehországban [Brünn az első világháború után az Első Csehszlovák Köztársasághoz tartozott, és ide került egyébként Kárpátalja és így Munkács is. – A szerk.]. Ott inkább németül beszéltek. Ott is dolgozott, rádiószerelő volt. Egy német nőt vett feleségül, Munkácson éltek. A német nő itt dolgozott Munkácson mint kalaposnő. Saját kalapszalonja volt. De sajnos Hermant megölték a lágerben, nem jött vissza. Amikor már lehetett volna jönni, akkor már halott volt. Állítólag napközben kint álltak az udvaron és egy bomba beesett az udvarba, és megölte. A zsidók mondták, akik hazajöttek. A felesége itt tartózkodott Munkácson a háború alatt. A háború után is egy darabig itt lakott, de utána elment Csehországba Csehszlovákiába . Többé már nem is találkoztunk, csak egyszer a fia, Jindra eljött hozzánk. Jindriškának hívták, cseh neve volt. Nem mondta a fiú, hogy hogyan élnek, nem is kérdeztem. Egy barátját jött meglátogatni, nem is tudta, hogy élek. Azok mondták neki, akiknél lakott, hogy itt él egy nénid. Az anyukámnak volt még egy féltestvére. Mermelnstein Cecíliának hívták. A nagypapa második házasságából született Cecília. Sokkal fiatalabb volt az anyukámtól.

1919-ben házasodtak össze a szüleim itt, Munkácson. Zsidó esküvő volt, hipe alatt, a hitközség épületében tartották meg a lakodalmat. Szép esküvő volt, ahogy mesélte a nagyapám. Elmesélte, hogy mi volt, hogy anyunak milyen volt a ruhája. A szüleim nagyon szépen éltek. Ha mindenki úgy élne, mint ők éltek! Nem volt soha semmi vita, veszekedés. Igazán nagyon megértették egymást. Istenem, milyen az élet?! Megölték őket!

Az apám szobafestő volt. Ha szezon volt, akkor keresett. Nagyon jó ember volt. Amit keresett, hazaadta. Néha volt valami eldugva a zsebébe, azt az anyám mindig megtalálta, tíz rubelt, öt rubelt. Meghagyta neki, hogy legyen. Hát ilyen jó asszony volt volt a mamám. Inkább az anyuka volt otthon a főnök.

Apám magyar ember volt, csak magyarul beszélt. Úgy járt, amikor felöltözött, mint egy úriember. Modern ember volt, és nem tartotta nagyon a vallást. Ő csak dolgozott, és kész. Az én apám nem tudta, hogy ez zsidó, ez keresztény, hogy különbség van köztük. Ő nem tett különbséget. Mint szobafestő mindenféle emberrel dolgozott. Soha senkit nem bántott meg. Szeretett mindenkit, aki csak valamirevaló ember volt.

Apám szeretett szivarozni, nem is szívott mást, cigarettát sem, csak szivart. Az én anyám lánykorában dohánygyárban dolgozott, így tudott szivarokat csinálni. Még otthon is maga csinálta az apu szivarját. Az volt a legjobb. 35 kopejkába került egy kis szivarkába a dohány. Vasárnap apám elment a szőlőbe, megivott egy liter bort, mint régen a férfiak. Több szőlős is volt, ahol árultak bort. A szőlők Munkács szélén, a hegyeken voltak. Elmentek oda egy barátjával, leültek, szívesen látták egymást, mert az embernek egyedül nem akaródzik inni. Nekünk is volt szőlőnk. Bort is csináltunk, nem sokat. Az apu kósernek csinálta, amennnyire lehetett. Nem árultuk, csak magunknak. A barátjával hol náluk, hol nálunk tartózkodtak. Anyukának volt pár barátnője a dohánygyárból és oda járt. Azok voltak az ismerősök.

A családban öt lány volt. Apámnak, anyámnak öt lánya volt, nem sikerült egy fiú se. Azt mondtam mindig az anyámnak: „Csak azért van mindig lánygyerek, hogy az apámnak ne legyen, aki eltemesse.” Én vagyok a legidősebb, 1920-ban születtem Munkácson. Etelka volt utánam, 1922-ben született. Rella 1924-ben, Ibolya 1926-ban született. Rivke talán 1930-ban született. Nem akarták már őt, de véletlenül sikerült. Engem a családban úgy hívtak zsidóul, hogy Sure Fájfele. A nagyapám mindig úgy nevezett, hogy Síró Sári madárka, mert én mindig sírtam. Az anyám pedig így mondogatta: „Ej Síró Sári madárka, hagyj békén!”

Munkácson a Zrínyi utcában laktunk, az utca végén. Csehül Horotka utcának hívták, mert akkor csehek voltak [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság]. Szép utca volt. Vegyesen laktak ott zsidók és nem zsidók. Mellettünk lakott egy tanítónő. Kertes házban laktunk, szép, utcai ház volt. Nem voltunk gazdagok, inkább szegény embereknek tartottak minket. Két szoba és konyha volt a házban. Emlékszem, hogy egy épített kályhával fűtöttek a szobákban, kívül volt az ajtaja [Feltehetően cserépkályhára gondol az interjúalany. – A szerk.]. Mi gyerekek külön aludtunk, nem a szülőkkel. A ház mellett kert is volt, de csak apróságokat termeltünk. Ketrecben tartottunk libát, tyúkot, mindig sokat, ezeket elvittük a metszőhöz. A libát, tyúkot nem volt szabad leforrázni, csak hidegen szaggattuk a tollat, de előfordult, hogy rosszul jött ki, nem akart pucolódni. Akkor az anyám hozzátett egy vasalót, és úgy pucoltuk, úgy könnyebben ment. A tollat mindig félretettük – az anyámnak öt lánya volt és készítette a hozományt.

Sok könyv és újság volt otthon. Az anyámnak is járt valami újság és az apukámnak is. Csak magyar volt, mert másképp nem tudtak. Zsidóul csak az anyukám tudott. Városban külön újság járt a zsidóknak. A héber iskola adott ki újságot. [Az interjúalany minden bizonnyal a két világháború között a városban működő héber gimnáziumra gondol. – A szerk.] A nevét már elfelejtettem.

Anyukám háztartásbeli volt. A dohánygyárba járt dolgozni, amíg nem ment férjhez. Amikor férjhez ment, az apám nem engedte dolgozni. Volt egy szolgálónk is. Nem lakott nálunk, csak bejárt. Mindenben segített, hogy az anyámnak könnyebb dolga legyen. Takarított, mosott, és persze ránk gyerekekre is vigyázott. Főzni nem főzött, csak az anyuka. Ő egyedül. A háztartásunk kóser volt. Külön edényt használtunk húsra és tejesre. A tejest a kredencben, a húsost egy bezárt szekrényben tároltuk. Soha nem történt meg, hogy összekeverték volna. Külön volt elrakva az élelmiszer is,

külön a tejes és a zsíros. A tejes után azt hiszem lehetett enni húsosat [lásd: húsos étel – tejes étel]. De ha húst ettünk ebédre, vacsorára már nem igen ettünk tejeset. Reggelire ehettünk. Anyukám mindenfélét főzött: húsleveseket, leveseket, sült húsokat. Nagyon jó gazdasszony volt. Mindent nagyon jól megcsinált. Olcsón, de kiadósan és ízletesen főzött az anyukám. A fals ételeket is nagyon jól megfőzte. Ha csinált egy [fals] csibelevest, az olyan volt, mint [az igazi]. Sajnos már nem emlékszem anyuka receptjeire, már régen volt.

A tyúkot és a libát a sakterhoz vittük. Egy sakter volt, a nevére nem emlékszem. Mindig csütörtökön vágtak a metszőházban. Anyám csak jó libát vágatott a metszővel. Apám egyáltalán nem volt vallásos. Az anyám hitt, de az apám meg nem hitt a kóserságban. Ő már nem is tartotta úgy a vallást. A szülei még igen, de az apu és a testvérei már nem annyira. „Én magam levágnám!” – mondta apám. Azt mondja anyu: „Nem, fiam, inkább megfizetem azt a vágást.” Akkor még a Zsidó utcában volt egy metszőház. Mindenki oda hordta levágni a magáét, megvárták, amíg felakasztották a baromfit ott, és lefolyt a vér, csak akkor vitték haza. Én is jártam a metszőhöz. Anyám mindig megkérdezte: „Sára, nem vitted el csak úgy levágni?” Mert nekem olyan barátnőim is voltak, hogy gondolta anyám, hogy én biztos be fogom csapni. „Nem, anyu, ez kóser, ha te így hiszel benne, akkor én is hiszek!” „Hát hiszek, mert az Isten úgy tanított minket.” Tényleg elvittem, mert nem csaptam be az anyámat soha. Volt ott egy cselédlány, és azzal is mentem ki.

Előfordult, hogy felvágtuk a libát, és meg is néztük a belét vagy a hólyagot, hogy nincs-e valami rajta. Ha valami baja volt, akkor megnézettük a rabbial. Mindig el kellett vinni, ha valamit észrevettek, hogy baja van. Ő megvizsgálta a bélt, a hólyagot. Ő megkaparta kétszer, és ha szépen lejött, akkor semmi nem volt. Ha kilyukadt, nem ettük meg. De ha kilyukadt, nem volt szabad megenni azt a libát, akkor nem volt kóser. Akkor odaadták valakinek, szegény embernek.

Munkácson a Vásártéren minden héten vásárt tartottak. Mikor mit szoktunk ott venni, de főleg zöldséget, meg ami kellett. A bolgárok paprikát, paradicsomot árultak, egy egész kertészetük volt. Több üzlet létezett a városban, de egybe jártunk mindig. Ez az orvos fiának, a Bernsteinnek az üzlete volt. Legtöbbször ott vettünk ún. törmelék kávét, mert ízletes és sokkal olcsóbb volt. Úgyis megdaráltuk, hát mire kell, hogy szemes legyen? Nem fontos. Mindennap reggelire tejeskávét ittunk és délután pedig szemes kávét kaptunk. Ez volt a divat. Cukrot is tettünk bele, nem sokat, de azért tettünk bele. Sábeszkor is reggelire tejeskávét ittunk.

Gyermekkoromban Munkács szép város volt, én úgy tudom, hogy egyike a legszebb városoknak. Sok zsidó lakott Munkácson akkoriban. A lakosság fele biztos zsidó volt, és volt vagy 70 ezer lakos, vagy 80 ezer [Munkács lakossága 1920 körül alig több, mint 16 000 fő volt. – A szerk.] A zsidók java része iparos volt. A zsidók kereskedéssel is foglalkoztak, de a mi fajtánk nem, az csak dolgozott. Szakmák voltak. Sok villanyszerelő is akadt közöttük. Élt itt néhány jómódú zsidó család is. Pl. a Krauék, ők üzletemberek voltak. Élt itt egy olyan ember is, akit úgy neveztek, hogy gyújtogató. Felgyújtotta a házakat, ha megfizették érte. Ez arra volt jó, hogy a felgyújtott házakért megkapták a biztosítást. Nagy értékek voltak a biztosítók.

Egy hitközség volt [A munkácsi hitközség az ortodox irányzathoz tartozott, a munkácsi zsidók többsége szigorúan hagyományőrző volt. A városban jesiva, Talmud-Tóra iskola és egylet működött. – A szerk.]. A háború előtt egy nagy zsinagóga és sok kicsi imaház volt. A zsinagóga a főtéren áll, ott volt a zsidó fürdő mikve is. Az most egy áruház, elvették és áruházat csináltak

belőle. Inkább neológok voltak az emberek. Ortodoxok, olyan nagyon vallásosak, akik akkor srámliba jártak [lásd: haszid öltözék], kevesen voltak. Ismertünk ilyeneket is, de amikor elvitték őket a lágerbe, kihaltak vagy elmentek innen Palesztinába.

Azt hiszem, vagy három rabbi is élt itt. Emlékszem a Spira rabbira [lásd: Spira Lázár], a többiekre nem. Ő egy finom, intelligens, tanult ember volt. Spirához sokan bejártak orvosságért, én nem jártam be, de tudtam, hogy adott orvosságokat, és gyógyított embereket. Sőt, keresztény emberek is jártak hozzá, nagyon okos ember volt. Jártak hozzá a falusi emberek, hogy gyógyítsa meg őket, és meg is gyógyította őket. Egy tudós volt. Én láttam őt, akkor már öreg bácsi volt. Ott voltam nála, nem bent nála, hanem az udvaron, ahol rabbiskodott. [A haszid rebbéknek „udvaruk” volt, ahova ahova a híveik – akár igen messziről is – rendszeresen elutaztak, főleg a nagyobb zsidó ünnepeken. A hívek általában a ház körüli udvaron várakoztak, amíg a rebbe színe elé nem jutottak. – A szerk.]

A zsidók egymás közt zsidóul jiddisül beszéltek, de mi csak csak magyarul, az utcán pedig zsidóul. A város vezetőségében inkább magyarok voltak, mint csehek. A háború előtt a városban kevés ukrán élt. A háború után itt maradtak. Régen, amikor a korzón végigmentem, akkor nem lehetett hallani egyebet, csak magyart, de most már ezek a jöttmentek vannak. Az életem nagyon keserű, én már nem tudom ezt megszokni.

Sok sádhen is volt. Jöttek mindig partikat ajánlani. A sadchenok java része férfi volt. Az anyám nem akarta, hogy hozzánk is járjanak, úgy zavarta ki őket. Mindig mondta nekik: „Ha talál férjet, akkor férjhez megy, ha nem, akkor megmarad vénlánynak!” A snorrerokra is emlékszem. Csak a háború előtt jártak. Egyik jött ekkor, a másik jött amakkor. Ha délben jött a snorrer, leültettük ebédre, de csak akkor, ha zsidó volt. Volt otthon egy külön pörsöly, ami a snorreroknak volt elkészítve. A kredenc fölött állt, és az anyám mindig beletett nekik pénzt. Nem voltak ők nagyon szegények, Lingárok [Itt: naplopó, mihaszna. – A szerk.] voltak. A snorrerok annyi pénzt kaptak, hogy volt miből élniük. A templomban is adakoztak nekik, ott volt a buksza és mindenki adott bele. Egy magyar bácsi is jött hozzánl, ő mindig egy rubelt kapott [A két világháború között Csehszlovákiában korona volt. – A szerk.]. „Mondom – hát én kölyök voltam akkor –, minek magának az a pénz?” Ő meg mondja: „Hát mindenkinek kell adni!” „Miért mi adjunk?” „Azért, mert én is szegény vagyok.” „A rubelt kibírjuk, de nem hiszem, hogy azért jár magának.” „Ha nem tetszik adni, akkor tessék elvenni”. „Dehogynem, odaadom én magának!” Én adtam rubelt mindenkinek.

Munkácson a temetésnél a férfiak és a nők külön álltak. A sírokhoz először csak a férfiak mentek, utánuk kimehettünk mi is, az asszonyok. A halottat kivitték és eltemették, csak utána mehettünk mi, nők is oda. A temetés után süvét ültünk otthon. Mindent a szomszédok csináltak. Nyolc napig csak ültünk, néha felálltunk, mert azért ki kellett menni a levegőre is. Be volt vágva a ruhánk, azt hiszem, hogy itt valahol a mellkasára mutat . [A hozzátartozó halálakor a vallásos zsidók fent a nyak-mellkas környékén bevágják a ruhájukat. Régen megszaggatták a gyászolók a ruhájukat, de később bevágták, nyilván finoman, hogy utána össze tudják varrni, és használni tudják még. – A szerk.] Sábesznapkor nem emlékszem, hogy ültek-e [süvet].

Régen nagyon vallásosak voltak erre az emberek. De mi nem olyanok voltunk, csak az ünnepeket tartottuk. Az apám nem volt túl vallásos zsidó, nem járt úgy imádkozni minden nap . Elment egyszer egy héten. De azért minden reggel imádkozott. Tfilint is kötött. Sőt volt egy nagybácsim Gottesman Samu , aki állandóan körülkötötte magát a tfilinnel, én meg mindig nevettem. Mondtam neki: „Kevesebbet imádkozz és kevesebbet prédikálj”. Így veszekedtünk vele. Mindig azt

mondta, hogy ne menjetek ide, ne menjetek oda. Szombaton a szülők templomba jártak. Mi gyerekek az udvaron maradtunk és vártuk az apukát, anyukát, hogy mikor jönnek ki. Apám bejárt, imádkozott, de úgy fából. Mondtam neki: „Apám, minek megy oda, mikor úgyis tudom, hogy nem vallásos?” Különben is, a kommunista pártba járt, nem lehetett vallásos. De ő szeretett menni, hogy őt is lássák a templomban. Mi megszoktuk, hogy az apu ilyen és kész. Anyu hitt abban, hogy kell tartani a vallást. Mondta neki az anyám: „Hallgass ide, lehet kommunista valaki, de azért lehet Istenhívő is!”

A szüleim minden héten eljártak mikvébe. [Az interjúalany feltehetően nem jól emlékszik, az asszonyok ugyanis csak havonta egyszer mentek mikvébe. A férfiak mehettek minden héten. – A szerk.] Egy mikve volt a Zsidó utcában, még ma is ott van. Az épületben külön szobák voltak. Először megmosakodtak egy kádban és utána mehettek csak le a mikvébe. Lementek mindig oda az asszonyok a menstruáció után. Hiába volt fürdőszoba, akkor is elmentek. Az anyuka minket is hordott magával. A holmijait mindig én vittem. Együtt mentünk és azt énekeltük jiddisül, hogy „a fürdőjegyet megveszem neked, mert anélkül nem tudok élni”, mert ez olyan vicces volt. A mikvéért fizetni kellett, de nem tudom mennyit.

Anyuka eleinte le is volt nyírva, parókát is hordott, de már később nem, mert az apám mindig gúnyolta és azt az anyu nem bírta elviselni. Aztán már a haja is megnőtt. A városban a zsidó nők parókát is hordtak, de hajjal is jártak. Az összes nő és fiatal lány kalapban járt, nem kendőben. A dámák csak kalapot tettek. Én is hordtam kalapokat, saját magam készítettem őket.

Nem is tudom megmondani, hogyan nézett ki a szombat. Péntek este mindig kalács volt az asztalon. Le volt takarva, azt tudom. Az apám áldást mondott. Az anyuka az asztalra mindig húslevest tett. A másik étel húsféle volt: libasült és ilyesmi. Szombaton ebédre ugyanaz szokott lenni, ami péntek este. Csináltunk sóletot is. A sólet gersliből, babból és húsból készült. Még pénteken elvittük a pékhez megsütni. A városban kábé három ilyen pék volt, de a nevüket már nem tudom. Mi a Zsidó utcába hordtuk. Szombaton mi gyerekek jártunk érte. A fazékra rá volt ragasztva egy cetli, hogy ez ezé, az meg azé, hogy megtudjuk különböztetni a többitől. Nem emlékszem, hogy megtörtént volna, hogy a cetli leégett volna. Vigyáztak rá. Kb. tizenegy órákor mentünk el a sóletért. Szombaton abszolút nem dolgoztunk. A szülők templomban voltak és délután lefeküdtek, szórakoztak, gyereket csináltak! Akkor volt idő arra is. Mi lányok egymással szórakoztunk. Sábesz végén a nagyapám mindig öntött egy stamperli pálinkát valamire, azt meggyújtották és szagolgattuk. [Lásd: Hávdálá. A szertartás során fűszert szagolgatnak, a végén pedig valamilyen alkohollal oltják el a Hávdálá gyertyát. – A szerk.] Ebből tudtuk, hogy véget ért a sábesz.

A gyerekkoromból jól emlékszem a húsvétra [lásd: Pészah], a hosszúnapokra [lásd: Jom Kipur], a Hanukára, az újévre [lásd: Rosh Hásáná], a pünkösdre [lásd: Sávuot]. Én minden ünnepet szerettem, de legjobban a Purimot, akkor mulatságot rendeztek. Purimkor süteményeket és tésztafélét sütöttek. Tányérokon elküldték másoknak. Azok is visszaküldtek valami tésztát. Mindenfélét sütöttünk, akkor mindenki sütött, és egyik a másikának küldött. A szomszédoknak is adtunk belőle, keresztényeknek is. Pénzt is adtunk a szegényeknek és jiddisül mondogattuk: „Adott a Purim pénzt is, anélkül nem tudott élni!”, így valahogy [Elképzelhető, hogy az interjúalany a következő jiddis purimi mondókára gondolt: „Hájnt iz purim, morgn iz ohsz, git mir a kopek un varft mih arojsz”, azaz „Ma Purim van, holnap már nincs, adj egy kopejkát és dobjál ki.” – A szerk.]. Ezt

mondta az ember, amikor odaadta a pénzt. Így volt régen, az öregek, akik vallásosak voltak, hittek benne. Az én nagyapám, igaz, már nem volt olyan vallásos ember, de mindig adott a szegényeknek.

Purimkor én nem mentem, csak a fiúk mentek el a házakhoz, ők játszottak, a lányok nem mentek. Én a barátnőimmel játszottam. Volt nekem egy unokabátyám, a Feri, a Gottesman Samu fia, ő is ment. A többi fiú is ment, hát ő is ment. Amit megtanultak, azt előadták, és kaptak érte pénzt is [Az interjúalany a Purimspielre utal. Lásd: Purim – A szerk.] Feri megszámolta mindig, mennyit keresett. Mondtam neki: „Te bolond! Érdemes azért menni?” Ha volt neki 2-3 koronája, gazdagnak érezte magát. Mi meg röhögtünk rajta. Kinevettük őt, minek mégy te? Kapott 30 kopejkát, 40 kopejkát, mikor mennyit, mert többen mentek, öten–hatan együtt. És hányszor kitoltak vele! A nagyobbak okosabbak voltak, nem annyit adtak nekik, mint amennyi járt volna. Csalók voltak, mi úgy neveztük, lingárok, amikor egyik a másikat becsapta. Nem szép dolog, meg bűn is volt. A zsidó fiú, az rafinált volt. Mindenki csalt! Nem tudtak rendesen viselkedni. Olyan fiúk jöttek, akik igazán szegények voltak, de azért mentek a többiek is, hogy lesz egy pár fillérük. Én gyerek voltam magam is, de amikor elmentek, mindig azt mondtam: „A hülyék mennek, meg a koldusok. Mért nem ültök a seggeteken?”

Húsvét [Pészah] előtt takarítást rendezett az anyám, festést meg mindent. A lakást rendbehoztuk. Kifestette mindenki, aki rá volt utalva, a kicsi lakást mindig ki kellett festeni. A szegény nép az úgy élt, hogy két nappal húsvét előtt minden évben kifestett. Külön pészahi edényt is használtunk. Addig külön volt elzárva a spájzban egy nagy kredencben. Szép volt a húsvét. A pékségben megrendeltük húsvétra a pászkát, 12 kilót, mert 5 gyerek volt. A maceszsütöde azt hiszem, hogy az orosz végen volt. Jártam ott, de nem emlékszem már rá.

A Hanukára is emlékszem. Volt olyan játék, hogy eldugtak egy drájdlit [lásd: trenderli], egy forgót. Eldugták valahova, meg kelletett keresni. Aki megtalálta, kapott pénzt, szabaduláspénzt. Ezzel bolondították a gyerekeket. Szegény gyerekek úgy is jöttek, hogy majd kapnak valamit. Bejöttek hozzánk, valamit azért mindig kaptak. Nem is kérték, csak megálltak. De tudták, hogy miért jöttek szó nélkül is. Jött az ünnep, mindenki kapott valamit.

Az újév [Ros Hásáná] után szoktunk fehér tyúkot és kakast is forgatni a fejük fölött [lásd: kápóresz]. A férfiak kakast, a nők tyúkot. Otthon mindig készültünk erre. Utána levágták és mindenki evett belőle vagy talán odaadták a szegényeknek, már nem tudom [A szárnyasokat a szertartás után mindig levágják és általában a szegényeknek adják, de az állat levágása kiváltható a szegényeknek adott adománnyal is. – A szerk.]. A forgatás után elvitték metszőhöz a tyúkot és odadták a szomszédnak. Zsidóknak, de a keresztényeknek is. Már megszokták ők is. Volt olyan szomszédunk, aki már várta, hogy mikor kapja meg. Ez az áldozat, a kipure [A szertartást nevezik kápóre-nek, ami áldozatot jelent, a felhasznált szárnyast pedig kápóresznek. – A szerk.]. Jom Kipurkor kint voltunk egész nap a templomban mi, gyerekek is. A böjt után először egy kávét kaptunk és aztán már jöhetett a többi, ami járt. Szoktunk a vízhez is járni imádkozni, a Latoricához [lásd: táslich]. A víz szélén álltak zsidók és mondták a mondókájukat. Sokan meg is fürödtek, de csak a férfiak. A nők meg áztatták a lábukat. Sok ember tartózkodott akkor a víznél. A rabbi vezette az egészet.

Sátoros ünnepkor [lásd: Szukot] az apuka az udvaron sátrat épített. Nem emlékszem, hogy hogyan nézett ki, de tudom, hogy hosszú volt. A tetőt lefedték ágakkal. Az udvarbeli emberek mind ott

vacsoráztak. Csak a vallásos emberek építettek sátrat, a többiek áttmentek valakihez vacsorázni, de ebédelni is ott szoktunk. Ha esett az eső, az apu úgy oldotta meg, hogy a nejlont húzatott rá és akkor is ott lehetettünk. Én sokszor nem voltam ott. Elmentem lingároskoni. Az mit jelent? Hát ha egy lány elmegy mulatni a társaságba, nem egy rendes lány...

Hatéves kortól a zsidó gyermekek már tanulták a vallást, de én csak nyolcéves koromban kezdtem. A Sugár utcában volt az iskola tudniillik a héder – A szerk. Mindenfélét tanultunk, vallásos dologokat és ilyesmit. Magyarul tanítottak minket, de azt akarták, hogy héberül is tanuljunk. Nekem nem ment, valamit tudtam, de olyan buta voltam. Négy évig jártam oda. Beszélni is megtanultam héberül egy keveset, de ma már nem tudok. Jiddisül anyám taníttatott minket. Nálunk csak lányok voltak, apám nem akart velünk sokat foglalkozni. Jött egy zsidó tanító hozzánk, és ő tanította az imát, meg a héber írást. Az édesanyám azt akarta, hogy mindent tanuljak, mindent tudjak. Magyarul, oroszul, csehül, és jiddisül is beszélek. Anyánk mindig akarta, hogy legyünk jó zsidók. Volt, hogy mindennap bejött hozzánk a tanár. Amikor nagylányok lettünk, akkor is járt még. Én sokszor megmondtam, hogy nem szeretem őt, mert mindig tapogatni akart. A többi lány is panaszkodott erre. De hát mit csináltak volna. Amint odajött, megmondtam: „Ne tapogasson, tartsa a kezét magánál! Az ölébe is ültetett, de nem akartam odaülni. „Én nem vagyok a maga gyermeke! Fogok egy széket és üljön ott, ha tanít, ne üljön mellém.” Neki az kellett, hogy az ölébe üljek, hát üljön oda a keserűség! Utáltam őt azért. Mindig mondtam: „Ne jöjjön ide hozzánk, mert én megfogom ölni! Mit gondol!” Anyám meg: „Hogy beszélsz ezzel az emberrel!” Aztán anyám elismerte, hogy nem jó. A többi testvéremet nem ültette az ölébe, ők okosabbak voltak tőlem. A zsidó rabbik lingárok voltak. Csak mindenért pénzt kértek. A Spira utána olyan rabbik lettek, hogy nem is kellettek inkább. Az a rabbi fölösleges volt, éppen olyan büdös volt, mint a többi. Elment a sikszével [jiddis: ’nem zsidó’], és lefeküdt vele. Minden ember bűnös, akik részt vesz ilyesmibe. Nem szabad olyannak lenni, de mégis olyan volt.

Négy elemit és négy polgárit [lásd: polgári iskola] végeztem. Először héber elemibe jártam, de utána az apám kiíratott és tovább az orosz elemi iskolába jártam. Hatéves koromban jártam első osztályba, pedig csak hetedik évben vettek fel oda gyerekeket. De felvettek, mert szorgalmas, jó gyerek voltam. Nagyon rossz volt nekem bejárni a héber elemibe, mert messze volt. Nem is szerettem odajárni, nem szerettem, hogy ha sokan voltak és elkezdtek kritizálni valakit, hogy nem olyan elegáns, meg nem úgy öltözködik, ahogy ezek a módos zsidó lányok öltöztek. A városban volt cseh iskola is, csehül is lehetett tanulni, de nekem könnyebb volt az oroszba járni. Azért írattak be oda, mert közel volt, csak a Zrínyi utcán kellett végig menni, és onnan tíz házzal odébb volt az iskola. Külön ukrán iskola nem volt a városban, csak cseh iskola, magyar iskola, héber iskola és orosz iskola. Az elemiben egy magyar nő volt a tanítónő, az igazgató felesége. Az órán elmondta magyarul is, meg oroszul is a tananyagot. Azt mondta, nem baj, megtanultok ti oroszul is, megtanultok magyarul is. Nehéz volt nagyon.

A polgári iskola után bekerültem a héber gimnáziumba. Két évet tanultam csak ott, mert aztán elmentem onnan. Magam se tudom miért. A héber gimnáziumban csak zsidó tanárok voltak. Mindenfélét tanultunk. Az a két év alatt, amikor odajártam, nem voltunk nyugodtak. Az anyánk izgatott volt miattunk, a keresztények nem szerették, ha valaki zsidó iskolába jár. Féltették a gyerekeket elengedni az iskolába. A szülők eléjük jöttek, amikor haza kellett menni. Félve mentek ki, mert valamikor meg is ütötték őket a más nemzetiségűek.

Kitanultam kalaposnőnek. Egy kalaposműhelyben dolgoztam. Vogel Ilona, egy zsidó nő volt a főnököm. Ő tanította nekem a kalapos mesterséget. Nem volt szigorú főnök, inkább olyan volt, mint egy barátnő. Hála az Istennek nem volt bajom senkivel. Fógel Ilona Ungvárra való volt, ide jött férjhez Munkácsra, és itt nyitott egy szalont, ahol én dolgoztam nála. Fógel Ilona egy Dattler nevezetű emberhez ment férjhez, de nem jól éltek. Az egy olyan züllött ember volt. Aztán megcsalta ő is a férjét, bosszút állt rajta.

Egyedül én csináltam a kalapokat, mert csak ketten voltunk, a főnöknő és én. Meg voltak még tanulók, akik még egyedül nem merték vállalni. Nem volt nehéz munka, egyszerre csak két kalapra való anyagot kellett megdolgozni. Városban lehetett kész kalapot is venni, a Bródy nagykereskedésben. Tőle is vettünk kész kalapot és ezeket árusítottuk, de gyártottunk is megrendelésre. Mi csak női kalapokkal foglalkoztunk, mert Munkácson volt külön férfi kalapos üzlet is. Gyönyörű kalapokat hordtak akkor az emberek, ma már nincs is olyan kalap. Szép, elegáns kalapok. Volt vásárló, jöttek mindig. Pláne szezonban mindenki új kalapot akart, sokat dolgoztunk. Nyáron volt olyan idő, hogy mindennap elmentek a kalapok.

Egy elegánsabb kalap harminc-negyven rubelbe került. Készítettünk nagy karimás kalapokat, tollakkal, virágokkal. A műhelyben árusítottuk a kalapokat, egy ünnepi kalapot hamar eladtak. Mindig bejöttek nézelődni. Több ilyen műhely volt a városban. Emlékszem, hogy egy másik kalapszalon főnöknője, Weingartner Rózsi mindig a legelegánsabb kalapokat hordta. A legnagyobb kalapgyár és üzlet a Kaiseré volt. Sokan dolgoztak nála, de én csak olyan helyen voltam, ahol két–három nő dolgozott.

Gyermekkoromban az apuval szoktunk kirándulni a Zsarnóra, ott volt egy fürdő. Jártunk is oda fürödni. Úgy két–három kilométerre volt Munkácstól, gyalog jártunk oda. Megfürödtünk, ettünk valamit. Jól éreztük magunkat. Én vasárnap délelőtt mentem korzózni. Anélkül nem volt egy vasárnap. Csak a Fő úton sétáltunk, barátnőkkel együtt. Keresztény lányok is jártak velünk. Felöltöztünk, nem úgy, mint ma járok, rongyosan. Emlékszem, hogy fiatal koromban még igyekeztem, hogy elegánsan járjak. Minden vasárnap más kalapban mentem ki. De aztán, mikor már az oroszok lettek, más idők voltak. Jártunk kávéházakba is, főleg a Csillagba. Ott mindenféle akadt, zsidó és nem zsidó, az nem számított.

Szabad időmben a kommunista pártba [lásd: Csehszlovák Kommunista Párt] jártam. Nem volt más, és általában a zsidók legtöbbször oda mentek. Jártam táncolni, a kommunista pártban volt tánciskola. Ott megtanultam táncolni. Sokan voltunk ott barátnők. A többi testvérem nem járt velem. Az apukám minden héten eljárt a kommunista pártba, mert tag volt. Már a háború előtt is sok kommunista élt a városban. Ha volt a május elsejei ünnepség, akkor rengetegen jöttek fiatalok, idősek is. Felvonultak a központban. Sok ember gyűlt akkor össze. Én is elmentem, de nem éreztem ott jól magam. Sokszor mondtam az apunak, hogy ezek nem kommunisták, ezek csak érdekből jönnek, mert kajálni akarnak. Május elsején mindig adtak ebédet is. Az anyuka nem szerette a kommunistákat.

Volt két barátnőm, akik sajnos már meghaltak. Az egyik megölte magát a lágerban. Nem bírta, mi még tartottuk magunkat, de ő fogta magát és ment a dróthoz, és megfogta [A koncentrációs táborokat körülvevő drótkerítésben magasfeszültségű áram keringett, amely azonnal agyonütötte azt, aki megérintette. – A szerk.]. Ez még Auschwitzban volt.

Az Etus húgom szintén orosz iskolába járt Nem lehet pontosan tudni, milyen iskolába jártak az interjúalany húgai, mert először héber iskolát mondott, másodszor pedig orosz iskolát. – A szerk. . Etus fodrásznak tanult ki és egy szövetkezetben dolgozott. Rellának nem kellett tanulnia, mert férjhez ment tizennyolc évesen. Addig egy üzletben alkalmazták, mint eladót. A férjét Grünberger Izidornak hívták, mesterségére nézve szabómester, külön szalonja volt. Rella először velünk lakott, aztán elköltöztek. Az esküvő hüpe alatt történt egy pénteki napon, aztán szombaton rendezték meg a lakodalmat. Sok ember összejött. Otthon az udvaron tartottuk meg, nem volt nagyon vallásos az esküvő. A férfiak és a nők együtt voltak, nem voltak külön. Azelőtt külön voltak, de az 1930-as években már keveredtek. Rellának az anyukám öt párnát és egy paplant adott mint hozományt. A férje nem hozott, mert ők faluban laktak. A sógorom [zsidó] neve Szruli volt, és az apámé is Szruli volt, ezért kérvényt kellett beladni, hogy a Szrul feleségül veheti-e egy Szrul lányát. Lehetett, megengedték.

Ibolya testvérem apácazárdába járt iskolába. Ő akart oda járni, mert a barátnői is oda mentek. Nem járt oda sok zsidó lány, csak egy pár. A hittanórákon nem vett részt. Mindennap bejárt az iskolába, itt volt Munkácson a főutcán. Ibolya később egy üzletben dolgozott eladóként. Nemsokára férjhez ment. A sógoromat Spielman Lajosnak hívták. Nem tudom már, hogy mi volt a foglalkozása. Az Ibolya és a férje nem jött vissza a koncentrációs táborból. Rivka még csak gyerek volt [amikor deportálták].

A csehek alatt jobban éltek itt az emberek. De nem volt valami mesebeli életünk. A csehek a városból lassacskán elmentek [Munkács 1938-ban, az első bécsi döntés után ismét Magyarországhoz került. – A szerk.]. Apám eleinte tudott még dolgozni, aztán behívták munkaszolgálatra. Az 1940-es években vitték el az apukám.

Ezekhez az időkhöz tartozik még egy történet. Élt itt Munkácson egy jegyző, Szarka Géza, nagyon jó barátunk volt. Podheringben lakott, Munkács egy kis kerületében. [Podhering Podhorján: Rutén és német lakosságú kisközség Munkács mellett, nagy mezőgazdasági szeszgyárral és sörgyárral. Az itt vívott podheringi csata az 1848-1849-es magyar szabadságharc legjelentősebb ütközete volt Kárpátalján. – A szerk.] Nagyon rendes emberek voltak arrafelé igazán, nem bántottak minket. Nem féltem kimenni az utcára. A jegyzőnek az volt a szokása, hogy jött arra mifelénk, és mindig kiabálta nekem: „Jaj, a Sáááára, jaj a Sáááára!” Ott keringett a házunk előtt, mert tetszettem neki. Mondtam neki, olyan vagy te, mint egy kondás. Mert azt kiabálta nekem mindig: „Jaj, a Sáááára!”, mintha disznókat hajkurászna. „Ne kiabáljon, elég volt – mondtam – menjen a bús fenekére!” De nem volt semmi baj.

Egy éjszaka ott is aludtam náluk, mert kerestek a csendőrségből amiatt, hogy én a kommunista pártba jártam. Bementem a jegyzőségre. Nem hívtak, csak úgy mondtam, hogy megyek kihallgatásra. De a jegyzőhöz mentem a lakására. Ott elrejtőztem, ott is aludtam. Kiállított nekem egy papírt, hogy én megbízható személy vagyok. Segítettek, a jegyző is, a jegyzőné is. Később, a háború után Szarka Géza Ungváron lakott a feleségével. Találkoztam velük. Amikor meglátott engem, megörült nekem, hogy lát, hogy jól vagyok.

Ez a jegyző egy ideig segítette apámat. Az apám eleinte a közelben volt munkaszolgálatos. Mindig ahogy behívták, a jegyző másnap hazaengedte. Egy nap bent volt, másnap a jegyző hazaengedte. De nemsokára rájöttek, hogy nem volt ott, hát megint bement. Ez többször is volt. Éjszakára amikor hazaengedték, a jegyző elhozta őt autóval. A többi zsidó mindig mondogatta: „Na, nézd

meg, micsoda ember, autóval viszik őtet!” Hát mondta: „A podheringi szomszédom!” Nekik ez nem tetszett. Reggel visszament szolgálatba. A jegyző mindig hazavitte, néha náluk maradt, a szülei lakásában. Nagyon nehéz volt bujdosni a jegyző is reszkírozta magát, hogy megmentette őt. De ő csak azt hajtogatta, hogy tessék csak hazamenni, és kész! És tessék megmondani a Sárikának, hogy üdvözlöm! Én azt mondom, amit csinált, magának csinálta. Mondtam is: „Ej, ej, ha egyszer eljön az a nap, amikor én ezt mindet kifele fogom nyírni!” Őtet nem bántottam volna, mert jó ember volt. És a felesége is olyan aranyos volt. Utána kivitték apámat a frontra takarítani, a halottakat elcipelni. Nagy munka volt. Többé nem találkoztam vele.

Amikor a magyarok bejöttek [lásd: első bécsi döntés], akkor én még kalaposként dolgoztam. Ameddig a főnököm, Vogel Ilona élt még, mert őt is elvitték és megölték. Akkor már nem volt nekünk semmink. Semmi nélkül voltunk. Éltünk, míg éltünk. Csak az a fő, hogy éltünk. Azután jött a nagy nap! Elpusztították a zsidókat. 1944-ben kezdődött a cirkusz. Munkácson is volt gettó, a Zsidó utcában és a héber gimnáziumban. Eleinte még sikerült bujdosnom a keresztény barátnőknél. Egy fiú el is akart venni feleségül, de én nem akartam őt, nem is tetszett az a fiú. De utána elvittek a magyarok a gettóba. Nem is tudom, meddig voltunk ott. Mikor én bekerültem oda, az anyukámat már elvitték. Az Ibolya is vele ment. Három testvér maradt: Rella, Etus és én. A gettóban megtetvesedtünk. Tetveket szedtem ki a ruhából. Annyi volt, mint a... Nem is bírtam. Levetkőztem és kimostam a ruhát, de csak hideg vízben lehetett. Kiteregettem, amíg meg nem száradt, addig pucéran jártam. Nyár volt. Sokan voltunk ott, fiatalok, öregek. A gettóban dolgoztunk is, ami jött. Én például mindig lámpát gyújtottam a rendőrfőnöknek, az volt a munkám; kipucolni a lámpát, rendbetenni. A többi testvérem nem tudom, hogy mit csinált.

Munkácsról elvittek Auschwitz-Birkenauba. Nem tudom, pontosan meddig voltunk Auschwitzban. Sokáig maradtunk ott. Auschwitzban nem kérdezték, hogy beteg vagy-e, fáj valamid, megölték az embert és kész! Adtak ott nekem munkát is. Ruhákat válogattunk, amit a zsidók hordtak. Csak a jó ruhát keresték, ami egész és szép. Gyerekruhákat is. Odaadták az embereknek [németeknek], evvel segítették őket, de nem mondták meg, hogy zsidó gyerekeket ölték meg ezért. A testvéreim is ezt csinálták, csak a másik helységben. Egy német vitt be minket ebbe a raktárba. Azt mondta, ha akartok, dolgozni menjetek. Magyarul mondta, de nem mutatta soha a pofáját, elfordulva beszélt mindig. Lehet, hogy aztán találkoztunk is, biztos ismerős volt. Magyarul is megmondta, hogy nem kell félni, hogy türelmesnek kell lenni! Auschwitzba, még elég jó volt. Egyszer egy nap ennivalót osztottak ki délután. Egy kis szemes borsót és egy kis savanyú káposztát. Inni nem kaptunk, csak ittunk abból a vízből, ami Auschwitzban folyt.

Auschwitzból Neustadt Gleve-be [A ravensbrücki koncentrációs tábor egyik altábora. – A szerk.] mentünk. Egy német sorban kiválasztotta, hogy ki mehet. Én és az Etus húgom mentünk tovább. Rella Auschwitzban maradt. Egy darabig vonaton utaztunk, de utána már gyalog. Nagyon keserves volt az út. Gyakran ledöglöttünk, mint a döglények. A német katonák se bírták az iramot. Az egyik katona egy magyar fiú volt. Azt mondta: „Tartsanak ki, könyörgök, tartsanak ki, nem szabad elhagyni magukat!” Mondom: „Maga hallja magát! Miért ott van, miért nincs közöttünk!?” „Nézzenek, nem én jöttem ide, hanem a szüleim. Svábok voltak.” De azért megvédett minket, tisztességes volt. Az Isten engem úgy segített, hogy soha egy görbe szót nem mondott nekem. Útközben nem ettünk semmit, csak havat.

Neustadt Gleve-ben kábé nyolc hónapig maradtunk. Rosszabb volt, mint Auschwitzban, de a pokol egyforma volt. Barakkokban laktunk. Egy ágyba hatan is lefeküdtünk, de hogy ki honnan származott, azt nem tudom. Az a magyar fiú igyekezett mindig, hogy egy-egy konzervdoboz ételt ellopjon nekünk. Azt mondta, hogy tegye a kezébe és vigye haza. Volt, hogy a konzervon, amit a magyar fiú adott, elvágtam a kezem, de csak bekötöttem és dolgoztam tovább. Nagyon nehéz azt elmondani, amit mi átéltünk. Aki valamire való volt, azt vitték munkára. Repülőgyárban dolgoztunk, én és a húgom is, az Etus. Sokszor elrontottuk a munkát, azért kikaptunk. Nem tudtuk jól eltalálni a lyukakat, amiket fúrni kellett. Lehet, hogy sokszor bosszúból készakarva csináltuk. Mindig kiabáltak. Egy nap egyszer kaptunk enni. Valami levest adtak, valamilyen krumplilevest vagy káposztalevest. Volt, amikor habart krumplit. Meghabarták tejjel és vízzel. Jó volt az is, finom volt, olyan jót nem ettem soha! Mert éhes voltam, azért. Ott a repülőgépgyárban a német munkások olyan jók voltak, hogy titokban adtak egy darab kenyeret. Megkenték vajjal, és letették, hogy együk meg. Mindig azt mondta az egyik, hogy itt van, ez a magáé, egye meg és kész! Én tudtam németül.

Amikor megjöttek az oroszok, felszabadultunk. [A szovjet hadsereg 1945. április 30-án szabadította fel a fő tábort, Ravenbrücköt. – A szerk.] Le voltunk gyengülve, keserves volt. Nem emlékszem rá, mert olyan borzasztó volt. Egy halom kenyér feküdt ott, kiöntötték az auóból és azt mondták, hogy egyetek. Hát kinek kellett enni, amikor már alig éltünk. Teherautóval hoztak minket egy darabig. Aztán mentünk gyalog is, autóval is, mikor hogy. Végül hazajöttünk Munkácsra. A húgommal maradtunk ketten, nem volt senkink, mint a kutyák egyedül maradtunk. Az Ibolya meghalt, anyámat megölték, nem volt senkink, egyedül voltunk.

1945-ben érkeztünk haza nyáron. Nem is tudom, hogy kivel laktam és hol. Mikor hazajöttünk, megvolt a kertes ház a Zrínyi utcában, de laktak benne, és még ma is laknak. Idevaló emberek, olyan rongyos koldusok. Bementek a lakásba, és beültek. Jobb nem beszélni róla, mert csak fáj a szíve az embernek, hogy mit hagyott ott. Otthagytunk egy szép lakást, tele volt mindennel. Vissza lehetne szerezni, de nekem nem kell! Én már nem akartam elmenni se oda, még megnézni se! Elvették a szőlőnket is, ami Munkács szélén volt, ahogy a zsidókat elvitték, elvettek mindent. Visszajöttünk ugyan, de semmink nincs! Nem baj, mi mindent megszereztünk magunknak most másodszor.

A két húgom, Etus és Rella elég hamar elmentek innen Izraelbe. Először ment az egyik, és aztán ment a másik. Rella és a férje előbb hazajöttek Munkácsra, aztán elmentek Izraelbe. Van egy lányuk. Rella már nem él, és a férje is meghalt. Etus férjét Weit Gézának hívják, Magyarországról, Mándokról származott. Itt Munkácson ismerkedtek meg a háború után, és itt is házasodtak össze. Aztán elmentek Izraelbe. Etelka körülbelül 20 éve ott megbetegedett. A férje is meghalt, idősebb volt, mint ő vagy 8 évvel. A lánya és a két fia ott laknak Izraelben. A fiúk itt születtek még Munkácson. Az egyik egyszer volt itt látogatóban nálunk tavaly. Úgy örült, hogy látott engem, hogy még vagyok. Tud magyarul ő is, mindenki úgy ment el, hogy csak a magyar nyelvet tudták.

A háború után elmentek sokan, én meg itt maradtam. Nem akartam menni sehová. Akkor rögtön a háború Etus hívogatott: „Gyere, gyere!” Mondtam: „Nem megyek! Én itthon maradok és kész.” Nem mentem, mert én itt voltam otthon, megszoktam ezt az életet. Sokan kimentek, ők voltak az okosak. Valahogy az volt rám írva, hogy nekem ez a sorsom. Segítettek engem, egy ember törődött velem. Zsidó volt ő is, a hitközségből. Enni hozott és megkérdezte, hogy hiányzik-e valami. Nem

hiányzott semmi. Feljöttek mindennap megkérdezni. A zsidó konyhán nagyon jól főztek, de én mégsem jártam oda enni. Nem tudtam ott valahogy enni. Megfőztek minden szart, és én ezt nem bírtam. Olyan szakácsnő főzött ott, aki kijelentette, hogy megdögölnek ők úgyis! Zsidó volt, de őt nem vitték koncentrákba [koncentrációs táborba]. A háború előtt nem is ismertem, oroszul beszélt. Lehet, hogy orosz volt. Csak azt kívántam neki mindennap, hogy dögöljön meg, úgy imádkoztam.

A háború után eleinte egy gyárban dolgoztam, de nem sokáig. Ez egy asztalosműhely volt. Fiúk, lányok, fiatalok dolgoztak ott. Aztán egy kalapszalonban dolgoztam, egy kis üzletben. Nem állami volt, mert még engedték egy darabig a maszek szektort, de nem sokáig. Egy főnöknőm volt. Jobb volna nem beszélni róla! Női kalapszalon volt Munkácson, a Latorica udvarban. A kalapüzletben csak ketten-hárman dolgoztunk. És mikor nem akartam dolgozni, azt mondta a főnököm, mehetsz haza magadnak. Egész nyugdíjig ott voltam. 60 éves koromban mentem nyugdíjba, de én már nyugdíj előtt nem dolgoztam, már előtte abbahagytam.

Miután hazajöttem, nem akartam férjhez menni, mert vártam a fiúmra. Mindig azt mondtam, hogy engem nem érdekel, majd ha jön! De az a zsidó nem jött vissza soha. Biztos meghalt. Végül 1945-ben vagy 1946-ban férjhez mentem egy keresztény emberhez, a Velkeihez. A láger után ismertem meg őt. Egy keresztény asszonynál laktam egy lakásban. Befogadott, és ez a férfi oda járt ahhoz az asszonyhoz, és belém szeretett. Összeházasodtunk, egy év múlva talán. Ő akart rögtön, de én mondtam, hogy nem, várok még, hátha hazajönnek a zsidók. De nem jöttek. Nem volt más zsidó fiú. Nem jöttek vissza a lágerből. Vagy megölték őket, vagy továbbmentek, mert aki tudott, elment külföldre. Nem volt érdemes várni.

Akkor elvett engem Velkei Jenő. Asztalos volt, Munkácson született, 4 évvel volt idősebb nálam. Nagyon jó ember volt, nagyon finom ember. Mindig mondták, hogy nem kell hozzámenni, mert majd a szemedre veti. Soha egy szóval meg nem bántott engem amiatt, hogy én zsidó vagyok. Jó ember volt, nem volt zsidó, de velem érzett. Tudta, hogy én el voltam nyomva, sajnáltak. Az apja is nagyon rendes ember volt. Soha nem hányta a szememre, hogy én zsidó vagyok. Az anyja is jó volt, pedig német asszony volt, Németországból került ide. Az apósom magyar volt. Az anyósom nem is tudott jól magyarul beszélni, mindig németül beszélt. És később mi is németül beszéltünk egymással, hogy a gyerekek ne tudjanak semmit. Ez volt a titkos nyelvünk az anyósommal, mert a gyerekek nem tudtak németül.

A férjem apjának volt egy bútorgyára. Jómódúak voltak. Az esküvő után bevettek minket a férjemmel egy szobába. Náluk laktunk. Azt már nem tudom, hogy mikor lett saját lakásunk. Amikor a lágerből hazajöttem, rá vagy két évre. Nehezen, de éltünk. Hamar megszületett a két gyerekem, 1951-ben a Kálmán, és 1953-ban a Pisti. Egy lányom is volt, ő 1948-ban született, de meghalt, amikor 22 éves volt. Beteg volt, nem tudták megállapítani, hogy mi baja. Nekem ez keserű volt. Ő volt az első gyerek. A gyerekek magyar iskolába jártak, megtanultak írni-olvasni magyarul, mint ahogy én is megtanultam még a magyarok alatt. Csak magyarul beszéltünk a gyerekekkel. Én csak magyarul beszéltem, semmi más nyelven, az anyanyelvem magyar. Mindkét fiam autókat javít, autószerelők lettek.

Megmondtam a gyerekeknek, hogy zsidó vagyok, elmondtam nekik, hogy mi lett a családdal. A fiaim talán leginkább magyarnak tartják magukat. Én is azt mondom, hogy magyar vagyok, magyarnak születtem, magyar dajka dalolt fölöttem. Gyerekkoromban otthon a családban csak magyarul beszéltünk. Akár zsidó is lehetek, de magyar vagyok. Nem tudok én már más lenni.

Hogy zsidó voltam, nem tudtam letagadni. Hozzámentem egy keresztény emberhez. Jó ember volt, engem szeretett. A gyermekeim meg fele zsidó, fele keresztények. A házasságom alatt is tartottam zsidó ünnepeket. Tartottuk, mert nem volt vallásos ember a férjem. Azt mondta, ahová te mész, megyek én is. Csak a nagyobb ünnepeket tartottuk. Egy ideig sikerült még kóser háztartást is vezetnem, de nem sokáig, mert már nem létezett metsző. Amikor én tartottam az ünnepeket, a férjem mindent, amit kellett, megcsinált. Eleinte, amíg a gyermekek kicsik voltak, zsidó vallásra neveltük, de aztán nem akartam, hogy zsidók legyenek többet, hogy fogják őket üldözni. A férjem nem mondott semmit.

Volt antiszemitizmus, de én nem törődtem velük. Még korzózni is jártam. Vasárnap reggel kijöttem a korzóra, ott a Fő úton volt a korzó, magyar lányokkal mentem mindig. Vasárnap jöttem ki, felöltöztem, kalapba, elegánsan, mint egy dáma. Aztán a gyerekeket is vittem, bár a fiúk inkább halászni mentek. Az 1960-as, 1970-es években jó volt. Jártam külföldön, voltunk nyaralni. Magyarországra utaztunk, Velkeiékhez mentünk, rokonokhoz. A férjemmel minden évben mentünk Magyarba, de messzebb nem mentünk sehova. A gyerekek mentek.

A fiam, Pisti egy orosz nőt vett el, most már az a nyelv maradt. Van egy aranyos kislányuk, már 18 éves. Nálam laknak. A kislány elvégezte már az iskolát. Még azért tanul levelezőn, de nem tudom mit. Ő is tud magyarul, persze. Nem beszél olyan perfekt magyarul, de tud. A Kálmánnak szintén van egy lánya és egy fia is. Ő szintén autókat javít. Kálmán szintén egy orosz anyanyelvű nőt vett el.

A családban én vagyok az egyedüli zsidó. Én tartottam a vallást, mert anyukám is tartotta. De most már modern emberek vannak, semmit sem tartanak. Öt-hat évvel ezelőtt még jártam templomba ünnepekkor. De nincs Munkácson zsidó templom, csak kis templomocskák vannak, ott imádkoznak. A régi zsidó templom nincs meg, a helyén ma egy áruház van. Én oda nem megyek, ott nekem olyan furcsa. Egy templomból csináltak egy áruházat, voltam ott bent, de nem szeretek ott lenni.

A testvérem gyerekei tartják a zsidó hagyományokat [Izraelben]. De én itt nem tudom tartani, mert itt nincs semmi kóser. A hitközségbe nem járok, ők jönnek fel néha. Mivel nem látok, már nem jönnek soha. Nincs barátnőm, keresztény sincs. Azok is elmaradtak tőlem, mert nem látok. Eljön ide a szomszédasszonyom, mert az még lánykori barátnő, fodrásznő volt, a húgommal dolgozott. Feljön ide, de nagyon ritkán.

85 éves vagyok, sokat átéltem. Voltam a lágerben. Anyámat megölték, apámat megölték, a húgomat megölték, még két testvérem volt, ők is meghaltak. Én a legidősebb lány vagyok, és egyedül maradtam. Nem vagyok fáradt soha. Sokat gondolkozom, erről, arról, és minden olyan nem jó. Én mennyit dolgoztam, csak dolgoztam. Semmi nem jó.